

947.65
A 92

Koli Xoxi

MARKO BOÇARI

949.65

892

KOLI XOXI

MARKO BOÇARI

(FATOSI I MESOLONGJIT)

1790-1823

SHTËPIA BOTUESE «8 NËNTORI»

Marko Boçari

SULI DHE SULIOTËT

Suli është një krahinë malore (në Çamëri) rreth 7 orë më këmbë nga deti Jon, afro 50 km në jugperëndim të Janinës; konsiderohej edhe pjesë e Kasiopisë në Epir.¹ Popullsia e këtij vendi ka qenë ortodokse dhe jetonte në fise, farë apo gjini. Për vendosjen e saj në atë krahinë ka mendime të ndryshme. Suli nga të katër anët ka qenë i rrethuar me shkëmbinj, kështjella mbrojtëse natyrore në kushtet e atëhershme, që suliotët i quanin dhëmbë, sepse u ngjanin dhëmbëve.² Shkelja e të huajit në këto male ishte pothuajse e pamundur pa luftë.

Me kohë popullsia u shumua dhe nga fundi i shekullit XVII përbëhej prej rreth 100 familjesh. Emri Suli nuk dihet nga e ka prejardhjen. Në bazë të një logjike që nuk përbën një fakt shkencor, një komandant ushtarak osman me emrin Sulo u përpoq të pushtonte krahinën, por banorët morën armët, në betejë e sipër e vranë dhe për nder të fitores filluan ta quajnë vendin e tyre Suli.³

1) *Le guerre dei Suliotti contro Ali Bassà di Janina*, f. 1.

2) *Storia di Suli e di Parga, contenente la loro crolonogia, le loro guerre e specialmente quelle de Sulloti con Ali Bascià, Principe della Grecia, scritta in greco volgare da Vuk, Pso, Eksi, Aoka*, Milano, 1912, f. 22.

3) *H. Hristovasilis, Ta Eroika thaynata ton Soulioten qe Souliotidhon*, Londons, 1887, f. 3-4; Perrevu, *Kristo, Istorja tu Sulu*, Athinë 1933, f. 11.

Kjo nuk mund të quhet e saktë dhe për arsye se suliotët ishin autoktonë në trojet e tyre dhe Suli ka patur historinë dhe emrin e vet, megjithëse u bë më i dëgjuar në periudhën e historisë mesjetare dhe asaj të re. Studiuesi suliot Niku Zhagu vëren se suliotët kishin marrë pjesë si luftëtarë në gardën e heroit kombëtar shqiptar Gjergj Kastriotit-Skënderbeut. Ata qëndruan në Suli gjer në fillim të shekullit XIX si zotër të asaj krahine.¹ Studiuesi arbëresh Furiqi, emrin Suli e nxjerr nga fjala shqipe shul, sepse për të hyrë në atë krahinë duhej kaluar nga një majë mali në formë shuli, prej nga mund të kontrollohej gjithçka, prandaj mori edhe kuptimin figurativ — roje.² Afërsisht po këtë mendim mbi pjesëmarrjen e suliotëve në gardën e Skënderbeut ka edhe historiani Anastas Guda³ dhe të tjerë.⁴ Sidoqoftë emri i Sulit hyri dhe mbeti në tërë historinë e Shqipërisë, por edhe në atë të Ballkanit, emri i një vatre të lavdishme antiosmane.

Fakti se suliotët kanë qenë shqiptarë është pohuar nga shumë studiues. Është e natyrshme që të përmendim disa syresh. Përveç burimeve të mësipërme kemi edhe këto. P. A. Sallabanda ka shkruar «Banorët e parë të Sulit ishin të racës shqiptare».⁵ Historiani i njohur grek, Jani Kordhatos, ka theksuar se suliotët ishin shqiptarë çamë.⁶ Edhe Mendelson Bartoldi pohon se «Suliotët janë pas-

---

1) Niku Zhagu, *I antistasis ton Sulioton qe o Llambro Xhavelas*, Athinë, 1964, f. 8.

2) *Po aty*, f. 8.

3) A. Guda, *Paralili Vii*, Athinë 1870, vëll. 8, f. 47.

4) H. Hristovasil, *Polemi tu Suliu ja tin patridhas*; Athinë, 1901, f. 124. Niku Zhagu, *vep. e cit.*, f. 15 dhe Markos Boçaris Athinë, 1966, f. 13.

5) P. A. Sallabanda, *To Suli, i ti ta iroita thagmata ton Suloton*, qe Sulotidhon, Athinë, 1860, f. 7.

6) Jani Kordhatos, *Neoliniki politiki istoria*, vëll. I, Athinë, 1957, f. 411.

ardhës të krishterë nga kombësia çame».¹ Po kështu edhe Tasos Vurnas.² Dora d'Istra i quan suliotët «lavdia e Shqipërisë ortodokse»³, ndërsa Pukëvili nënvizon se suliotët janë shqiptarë të papërmbytur.⁴ Udhëtari francez Zhan Puzhad vë në dukje se midis tyre «suliotët flasin vetëm shqip», «shqipja është gjuha e tyre dhe ata e quajnë veten shqiptarë».⁵ Dhe për këtë ata ishin krenarë.⁶ «Suliotët flisnin shqip».⁷ Serijani pasi vë në dukje se suliotët kishin prejardhje shqiptare dhe flisnin shqip, mendon që të kenë ardhur nga Dibra e largët dhe lufta antiosmane i lidhte me shqiptarët e krishterë të Çamërisë dhe me grekët përreth.⁸ Kosta Biri i quan shqiptarë të ardhur nga fshatrat e Delvinës, që ishin larguar prej andej për shkak se kishin vrarë një turk që u kishte rrëmbyer një vajzë.⁹ Kurilla ka shkruar se ai vetë ishte origjinal suliot dhe se suliotët janë shqiptarë dhe flasin shqip¹⁰.

Deri në ditët tona në More dhe në Greqinë e Veriut është ruajtur një këngë ku, midis të tjerave, thuhet:

---

1) Mendelson-Bartholdy, *Geschichte Griechenlands, von der Eroberung Konstantinopels durch die Turken in Jahre 1453 bis auf unsere Tage*, V. I, Leipzig 1870-1874, f. 31.

2) Tasos Vournas, *Ali Pasas Tepelenes, tiranos e idlophyes politikos*, Athinë, 1978, f. 38.

3) Dora d'Istra, *Excursions en Roumélie et en Morée*, Zurich, Paris, 1867, f. 253.

4) F. C. H. L. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce*, Livre premier, f. 70.

5) Eugène Poujade, *Chrétiens et turcs, scènes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient*, Paris 1859.

6) Aristidhis P. Koliass, *Arvanites qe i takagogji ton elinon*, Athinë, 1983, f. 244.

7) H. Hristovasilis, *Suliotet qe lapides*, Athinë, 1905, f. 10.

8) Jorgos N. Seriani, *Dhimiurgjia anaptikis qe o skimatismos tis suliotikis simpolitios*, Janinë, f. 16-18.

9) *Po aty*, f. 21.

10) Aristidh Koliass, *vep. e cit.*, f. 358.

*Kjo gluha arbërishte
Është gluhë trimërishte
E flit Navarko Miauli
Boçari dhe gjithë Suli.*

X
Kështu në qoftë se nuk është vendosur ende përfundimisht se prej nga kanë ardhur suliotët në Suli, apo ndoshta kanë qenë atje që në kohët më të lashta, është më se e provuar se ata kanë qenë shqiptarë. Ata kishin traditat e tyre, visheshin, mbatheshin, gëzonin, vallëzonin, këndonin, vajtonin, jetonin dhe luftonin si shqiptarë. Shkaku themelor i qëndrimit në ato male dhe i luftës së ashpër që bënë për të mos u shkullur prej andej, ka qenë që të mos binin në kthetrat e pushtuesve osmanë. Pavarësisht se shumica dërrmuese e tyre ishin analfabetë, dashuria për lirinë ishte lumturia më e madhe për ta. Kjo është arsyeja që ata u bënë luftëtarë të pashembullt antiosmanë në të gjithë perandorinë e sulltanëve. Ndoshta këtej vjen edhe emri Suli, «Su-ul» (nuk u përkul).¹

Banorët e Sulit në fillim ishin vendosur në katër fshatra shkëmborë afër njëri-tjetrit: Suli, Qafa, Avariku, Samoniva. Në fshatin Suli banonin nëntëmbëdhjetë fise ose fara të përbëra nga 450 familje me rreth 2000 anëtarë nga i njëjti gjak. Fiset më të rëndësishme ishin ata të Xhavellajve, Boçarëve, Drakove, Dangëllive, Kuconikëve, Karabinëve, Malamejve, Buzëve, Kallogjerëve, Zarbenjëve, Papajanëve, Shahinëve. Në Qafa ishin katër fise që kishin 90 familje me afro 360-400 anëtarë. Këta ishin: Zervat, Pantazenjtë, Nikajt, Fotenjtë; në Samonivë ishin tre fise: Bejkot, Dangëllenjtë dhe Irajt me 50 familje dhe rreth 200-250 anëtarë; në Avariku ishin tre fise: Salarenjtë, Bufajt dhe Xhorazët. Me kohë të katër fshatrat morën emrin e përgjithshëm Suli.² Thuhet se familja e parë e vendosur në krahinën e Sulit ka qenë ajo e Zervatëve, nga fshati Zerva i Artës, pastaj ajo e Boçarëve

1) Aristidh P. Kolias, *vep. e cit.*, f. 362.

2) Jorgo M, Serijani, *vep. e cit.*, f. 25.

nga fshati Dragani, e Drakove nga fshati Martani i krahinës së Lamarit, i Buzbatëve nga fshatrat e Vallakisë, e Dangëllive nga Fanari.¹ Po të jetë kështu duhet pranuar se suliotët e parë të vendosur në Suli kanë qenë fshatarë nga fusha e Çamërisë.

Disa familje suliote u larguan nga katër fshatrat e mësipërm dhe me kohë formuan në rrëzë të malit shtatë fshatra të tjerë: Cekurin, Alpohorin, Gjonolën, Perihatin, Vilën, Kondatin dhe Çifligun. Këto 11 fshatra në fillim i paguanin detyrimin spahiut me qendër në Janinë. Çdo i martuar i paguante 30 ovulla në vit, beqarët 10, një të dhjetën e gjalpit e të djathit, ndërsa për prodhimet e tjera si gruri, misri, fasulet nuk paguanin sepse nuk konsideroheshin prodhime të Sullit.² Me kalimin e kohës ky detyrim, për shkak të forcimit të bashkësisë suliote që nuk i druhej më armikut, filloi të mos paguhej, gjë që duhet të ketë ndodhur andej nga viti 1740, sepse deri në këtë kohë ndeshjet e suliotëve me armiqtë përreth kishin patur si qëllim kryesor mbrojtjen e vendit.³

Në luftë e sipër me osmanët të shtatë fshatrave iu shtuan edhe 60 të tjerë të krishterë e myslimanë, të cilët u paguanin suliotëve detyrimet. Më kryesoret ishin: Zavruho, Gliqi, Potamia, Nemica, Kacanohori, Januzi, Zaravina, Gorica, Koritiani, Koroni, Koronopuli, Qeli, Turkopaluko, Spathari, Skandali, Shalësi, Kulluri, Cangari, Stanovo, Mukovina, Dragoveci, Ardoshi, Sistruni, Romano, Alpohori, Vila, Sericani, Dervizani, Golemi, Lipa, Toskësi, Çifliku, Zhermi etj., të cilët gjendeshin 7 km larg Sullit.⁴

Ata shtriheshin në krahinat e Paramithisë, Fanarit, Artës dhe Margëllicit.⁵ Në qoftë se banorët e të shtatë

---

1) Niku Zhagu, *I antistasis...* f. 11-12.

2) *Storia di Suli e di Parga...* f. 23-24.

3) Joanu Llambridhu, *Epirotika Istorika Meletimata*, vëll. X, *Suliotika*, Athinë, 1904, f. 21.

4) Kristu Pervu, *vep. e cit.*, f. 15-16.

5) H. Hristovasilis, *vep. e cit.*, f. 78.

fshatrave quheshin suliotë, të tjerët quheshin parasuliotë. Këta u paguanin një detyrim vjetor fiseve suliothe prej të cilave vareshin. Popullsia e parasuliotëve arrinte në 7000 veta.¹ Fshatrat Hojka, Turkopaluko dhe Stanovo i paguanin detyrimin fisit të Dangëllive, Potamia-Xhavelljave, Romano-Mallamenjve, Nemica-Zervatëve, Palahori-Boçarajve, Sistruni, Skiadhia-Kuconikëve.² Heteristi Perevu thotë se këtë detyrim nuk e paguanin me kënaqësi, por e kishin të qartë se po të pushtohej Suli nga osmanët, pavarësisë së tyre do t'i vinte fundi njëherë e mirë dhe do ta pësonin keq.³ Me një fjalë ata e konsideronin varësinë nga suliotët njëfarë çlirimi. Kështu fiset suliothe që merrnin këtë detyrim ktheheshin në feudalë të vegjël. Megjithatë, ata shpeshherë i punonin vetë tokat, që vareshin prej tyre. Kështu vepronte Gjergj Boçari me qetë e tij në tokat pranë Ruciatës, si edhe të tjerë në Palohori, duke i mbjellë këto toka me misër dhe oriz.⁴

Në kohë lufte parasuliotët u bënë shërbime të ndryshme luftëtarëve suliotë, duke i furnizuar me municione, ushqime dhe ujë. Në fund të shekullit të XVIII të shtatë fshatrat së bashku me ata të parasuliotëve përfshinin territorin midis Filipiadhës, Carkavicës, Paramithisë, Margëllicit dhe Pargës. Shtatë fshatrat në kohë lufte nxirrnin një forcë ushtarake prej rreth dy mijë vetash të armatosur. Suliotët që vetë ishin të përbërë gjithsej prej 47 fisesh tani ushtronin kontrollin e tyre mbi 60 fshatra.

Rendi ekonomik, shoqëror e politik i suliotëve ishte i prapambetur në krahasim me fshatrat përreth. Toka arë pothuajse mungonte dhe i vetmi profesion i tyre ishte blegtoria. Kjo ishte pronë private, ndërsa kullotat dhe pyjet ishin kolektive. Diferencimi ekonomik, pra, ishte bërë, paria e pasur kishte kope të shumta bagëtish,

1) Niku Zhagu, *I Antistasis...* f. 27.

2) Jorgos M. Seriani, *vep. e cit.*, f. 34; Joanu Llambridhu, *vep. e cit.*, f. 28..

3) Kristu Perevu, *vep. e cit.*, f. 15.

4) Joanu Llambridhu, *vep. e cit.*, *Suliotika* f. 30.

ndërsa anëtarët e thjeshtë të bashkësisë — të pakta. Zëjtaria dhe tregtia nuk njiheshin, kallajxhinjtë apo rrobapësit ishin të ardhur. Ushqimet e nevojshme që nuk u mjaftonin dhe armët i siguronin nëpërmjet sulmeve kundër bejlerëve dhe agallarëve shqiptarë, ose kundër pasanikëve grekë kudo që ishin. Në rast fitoreje, pjesën më të madhe të plaçkës e merrnin komandantët, kapedanët e tyre, teprica ndahej midis luftëtarëve të thjeshtë. Kishte raste kur fiset më të varfëra, me nismën e tyre, organizonin inkursione fitimtare dhe atëherë plaçkën e ndanin sipas numrit të pjesëtarëve të familjes në ngarkim.

Mbledhja e të gjithë suliotëve të seksit mashkullor të të katër fshatrave ishte njësia themelore e qeverisjes së të gjithë banorëve të Sulit. Ajo merrte në shqyrtim çështjet kryesore dhe vendoste për ato më themeloret. Në të merrnin pjesë edhe fëmijët mbi 5 vjeç. Ajo zgjidhte këshillin e pleqve, pleqësinë, nga anëtarët e fiseve më të pasura, ndër të cilët më kryesorët ishin Xhavellajt dhe Boçarët. Pleqësia zgjidhte edhe komandantin e përgjithshëm të ushtrisë, zakonisht nga dy fiset e mësipërme, por më të urtin dhe më trimin. Këta nuk ishin të përgjithshëm por të zëvendësueshëm. Familjet e veçanta brenda fisit ishin lidhur shumë ngushtë njëra me tjetrën. Babai i çdo familjeje ishte i tërëpushtetshëm. Po të vdiste ai, vendin e zinte nëna. Gruaja sulioje kishte një vend të shquar në bashkësinë sulioje. Ajo konsiderohej forca prodhuese e luftëtarëve pa të cilët ajo bashkësi nuk mund të ekzistonte dhe po të ishte nevoja i vishte vetë armët për luftë.

Nga gruaja kërkohet një moral i lartë. Gruaja sulioje nga burri i ardhshëm kërkonte mbi të gjitha trimërinë, frikamanin e urrente. Për trimërinë e gruas sulioje historiani dhe poeti francez Alfons de Lamartin ka shkruar: «Është e vështirë të merret me mend kurajua që ato tregojnë në luftën partizane».¹ Gratë sulioje vdisnin duke

---

1) Alphonse de Lamartine, *Le dernier chant du pèlerinage de Childe Harold en Orient*, A Genève, 1825, f. 155.